

**MARIJA S. AGNEZIJA
PANTELIĆ**

**(Ferdinandovac, 12. lipnja 1915.
– Zagreb, 8. listopada 2008.)**

Na zagrebačkom groblju Mirogoju, u suncem obasjani četvrtak 13. listopada 2008. godine, Staroslavenski je institut ispratio na vječni počinak svoju vrijednu i zaslužnu suradnicu dr. sc. Mariju sestru Agneziju Pantelić.

Rođena je u pitomaj Podravini u Ferdinandovcu i ondje je završila osnovnu školu. Realnu gimnaziju završila je u Zagrebu, gdje je 1935. godine ušla u Samostan sestara milosrdnica i uzela redovničko ime Agnezija. U Zagrebu je na Filozofskom fakultetu studirala XVI. grupu predmeta koja se sastojala od studija južnoslavenskih književnosti (A), francuskoga jezika i književnosti (B), narodne historije, hrvatskoga jezika sa staroslavenskim i ruskim jezikom (C). Studij je završila 1941. godine. Nakon toga radila je kao suplentica (vježbenica) na Privatnoj ženskoj realnoj gimnaziji s pravom javnosti u Zagrebu, potom na IX. ženskoj gimnaziji (na Savskoj cesti) u Zagrebu sve do rujna 1946. godine. Od 1. prosinca 1949. godine počela je raditi u obnovljenoj Staroslavenskoj akademiji u Zagrebu, koja je 1952. godine preimenovana u Staroslavenski institut. Godine 1960. obranila je doktorsku disertaciju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu: *Hrvatskoglagoljski kodeksi krbavskog područja u 14. i 15. stoljeću*. U Staroslavenskom je institutu postigla sve znanstvene stupnjeve – od asistenta do znanstvenoga savjetnika – i u njemu je radila neprekidno do umirovljenja 1. siječnja 1987. godine.

Istraživanja Marije s. Agnezije Pantelić usredotočena su na hrvatske glagoljske liturgijske knjige: na misale i brevijare. Otkrila je krasnopisca i minijaturista glagoljskih misala i brevijara – Bartola iz Krbave (XIV. st. – nakon 1421.), koji sam za sebe kaže da je pisac *plemenščinu Krbavac*. Pokazala je da Bartolovu opusu pripadaju najmanje tri raskošno ukrašena glagoljska

misala i jedan svečani (danas zagubljeni) brevijar, koji je pisao 1414. godine u svojoj kući (*side u mojoj polači*), negdje u Hrvatskom primorju za kaptolsku Crkvu sv. Andrije u Bakru. Bartolu Krbavcu M. Pantelić pripisuje tzv. *Berlinski misal* iz 1402. godine, kojemu se već koncem XVIII. stoljeća bio zameo trag. Prvu vijest o tome da je misal uopće postojao zabilježio je Matej Karaman u neobjavljenom djelu iz 1753. godine *Identità della lingua litterale Slava e necessità di conservarla ne' libri liturgici* (na str. 112). Glagoljski je misal 1627. godine zadarski nadbiskup Oktavijan Garzadro, zajedno s još nekoliko glagoljskih misala i brevijara, prikupljenih iz raznih primorskih biskupija, poslao u Rim Kongregaciji za promicanje vjere (*Sacra Congregatio de propaganda fide*), gdje su imali poslužiti za redigiranje novih glagoljskih liturgijskih izdanja. Nakon Karamana više se nije znalo za rukopis, osim da je postojao. Zaslugom Josipa Hamma i nastojanjem Staroslavenskoga instituta u Zagrebu uspjelo se 1956. godine utvrditi da se misal iz 1402. godine čuva u Berlinu u Državnoj knjižnici (Staatsbibliothek zu Berlin, sign. Ms. Ham. 444). Institut je pribavio snimak (mikrofilm) misala i na osnovi toga snimka M. Pantelić je 1957. godine misal uvela u literaturu pod nazivom *Berlinski misal* (po mjestu gdje se čuva, *Slovo* 6-8, 1957, 380-383).

Da ga je pisao Bartol 1402. godine, M. A. Pantelić mogla je zaključiti iz opširnoga kolofona (f. 119), jer je pisac zabilježio godinu pisanja i svoje ime kao i to za koga je pisao pa i po kojoj cijeni: ... *lèt Gospodnjih 1402. ja umaleni Bartol komu je zemlja mati grob hiža. bogatastvo grisi. pisah sije knjigi dobru mužu popu Vlku sinovcu gospodina Vitka opata koprivskoga ... I si više rečeni Vlk pop po svitu i nauci svoga strica gospodina Vitka opata plati te knjigi 16 zlatih vredno i pravo kako muž dobr i više cine počteni dar ...*

Uvodeći misal u literaturu, M. A. Pantelić objavila je nekoliko bilježaka naknadno unesenih u misal, među kojima bilješku unesenu neposredno prije nego što je misal poslan u Rim – 3. lipnja 1627.: *To pisa fra Luka Mikulić u Zadru pri svetomu Ivanu miseca luna na dni. 3. 1627. tada se bijaše vojska naša i turska i naši budi blagoslovljeni davahu njimi po tikvi kako prascem ...* Već je tom prilikom istaknula da pravilnost i ljepota pisma u rukopisu, jednako tako i njegova iluminacija, odaju izvrsnoga pisara i slikarskoga majstora.

Otkriće glagoljskoga misala iz 1402. godine potaknulo je M. Pantelić da ga potanko istraži. Provela je temeljitu kulturnopovijesnu, sadržajnu, litur-

gijsku, te analizu opreme toga rukopisa i dala skicu karakteristika njegova jezika. Spomenuta analiza misala odvela je M. Pantelić i dalje pa je utvrdila da se uz do tada nepoznatoga darovitoga krasnopisca i minijatora Bartola iz Krbave vežu još dva raskošno iluminirana glagoljska misala i jedan svečani glagoljski brevijar, koji je napisao za stolnu crkvu sv. Andrije apostola u Bakru.

Berlinski misal je potpun, što znači da ima sve misalske dijelove. Vjerojatno ga je Bartol Krbavac u cijelosti lijepo kaligrafski ispisao i vješto oslikao minijaturama i još više inicijalima u kojima je razvio veliko bogatstvo varijanata kod istih slova. U maloj minijaturnoj mladoj glavi što žmirka (namiguje) na jedno oko, pokrivenoj akantusovim listom, okruženoj viticom, koja je nastavak inicijala B na početku molitve na dan sv. Kirijaka biskupa i mučenika (Cyriacus, f. 166c) M. Pantelić prepoznala je lik pisara i iluminatora Bartola. U *Berlinskom* je *misalu* identificirala dijelove 2. glave *Pjesme nad pjesmama*, a upravo 2. glava nedostaje u glagoljskim brevijarima, u kojima je zastupljen tekst ostalih 7 glava. Zahvaljujući *Berlinskom misalu* može se govoriti o potpunom tekstu *Pjesme nad pjesmama* u hrvatskim glagoljskim liturgijskim knjigama.

Opširan kolofon Bartol je ispisao u danas zagubljenom brevijaru, ali očuvanom prijepisu kolofona, iz kojega se saznaje da ga je pisao 1414. godine u svojoj kući za Crkvu sv. Andrije apostola u Bakru, kao i to da je za pisanje bio plaćen više od dogovorene cijene (*beh plaćen po ceni, ka meju nami be, i više ceni počteno darovan*). U kolofonu je Bartol zabilježio da je *pisac plemenščinu Kerbavac*. Zahvaljujući opširnu kolofonu u misalu iz 1402. i brevijaru iz 1414., M. Pantelić je uspjela prikupiti, makar oskudne, podatke iz njegova života i pokazati da potječe iz južne Krbave, iz domene knezova Kurjakovića – Budislava i Pavla, da se iz Krbave premjestio u tuđinu (*straničastvo*), vjerojatno u Hrvatsko primorje gdje je posjedovao kuću, možda u samom Bakru (ili negdje drugdje) i ondje stekao pridjevnik *supisac*. Na temelju još dvaju glagoljskih, lijepo i bogato ukrašenih misala, koje pripisuje Bartolu iz Krbave, M. Pantelić pretpostavlja da je Bartol svoj stil ukrašavanja prenio iz Krbave u Primorje i Istru i ondje osnovao radionicu, skriptorij i oko sebe okupio domaće ljude – skriptore i iluminatore, koji su taj stil »nastojali primijeniti na svoj minijatorski rad«. Iz njegova su skriptorija mogla poteći dva glagoljska misala, minijaturama bogatija od *Berlinskoga misala*, u kojima

više nema kolofona, a Bartolovo se ime javlja u *spomenu živih* (*Tu pomeni žive eže hoć I Bartola pisca, Ljubljanski misal*, f. 145 cd). U tim je misalima Bartol iz Krbave pisac (*supisac*), ne i iluminator. Iluminatori su drugi umjetnici. Oba su misala vezana za Istru. Jedan je poznat kao *Ljubljanski* (čuva se u Ljubljani, u Narodnoj i sveučilišnoj knjižnici) ili *Beramski* (jer je nekoć bio u Bermu u Istri). Drugi je *Ročki misal* (danas u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču), pisan za župnu crkvu u gradu Roču, kojemu je zaštitnik sv. Bartol (minijatura sv. Bartola nalazi se na početku njegove mise). Istarski misali nisu datirani, ali je vrijeme njihova pisanja M. Pantelić približno odredila po uskrsnom datumu na pashalnoj tablici, a datum je jednak u oba misala: 24. ožujka za godinu 1421., što je M. Pantelić uputilo na zaključak da im je predložak mogao biti zajednički. M. Pantelić naslućuje da bi potanja analiza pisma i iluminacije *Humskoga brevijara* iz poč. XV. st. mogla pokazati da se i taj brevijar može pripisati Bartolovoj tehnici (danas se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu).

M. Pantelić je, dakle, otkrila do tada nepoznatoga Bartola iz Krbave, krasnospisca i iluminatora raskošnih glagoljskih liturgijskih knjiga, koje je sama temeljito proučila. Ona je pokazala da od danas poznatih glagoljskih rukopisa iz XIV. i XV. stoljeća barem sedamnaest potječe s krbavskoga područja: sedam potpunih misala, pet brevijara i pet zbornika, misleći pritom na rukopise koje su pisali pisari rođeni na crkvenoupravnom i političkom krbavskom području ili koje su naručili ljudi s toga područja ili pak, koji su se zatekli na tom području. Očuvani krbavski glagoljski rukopisi predstavljaju dovoljno bogat fond da se pokaže kako krbavsko područje ima veliko značenje za hrvatsku kulturnu prošlost.¹ M. Pantelić smatra da je Krbava bila kulturno glagoljaško središte prije tragične Krbavske bitke (1493.), koja je zadala najteži udarac etničkomu i kulturnomu razvitku tog područja. Istra i otok Krk naručuju i kupuju glagoljske knjige iz Krbave. U Istri često službuju svećenici glagoljaši iz Like i Krbave. Smatra da je pravo matično područje hrvatskoga glagoljaštva bilo na kopnu i da mu je jedno od prvih i najsnažnijih središta bilo područje Zadra i Nina, da se na nj neposredno naslanja krbavsko područje i da je ono bilo »prijelazni pojas preko kojega je glagoljica prodirala i na sjever i na jug kroz cijeli XIV. i XV. vijek sve do

¹ Sve je rukopise s krbavskoga područja popisala M. Pantelić 1964. godine u radu: Glagoljski rukopisi Bartola Krbavca, *Radovi Staroslavenskog instituta*, 5, Zagreb 1964., 12 i 81.

fatalne Krbavske bitke« (Pantelić 1964: 85).

U jeku žestokih polemika u Hrvatskoj, najčešće bez pokrića, oko mjesta tiskanja prvotiska glagoljskoga *Misala* iz 1483. godine, koje nije poznato ni iz dokumenata, a nije spomenuto ni u kratkom kolofonu, M. Pantelić se okrenula liturgijskoj analizi teksta, napose njegova kalendara i sanktorala. Argumentirano je pokazala da je predložak s kojega je prvotisak *Misala* složen i odštampan, priređen u Istri i da mu je glavni, ali ne i jedini, predložak bio *Misal kneza Novaka* iz 1368. godine, koji se u to doba nalazio u Istri (u Nugli).

Kad je 1963. godine u Carigradu ponovno »otkriven« glagoljski *Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića* iz poč. XV. st. (oko 1404. godine), za koji se sedamdesetak godina nije znalo, Staroslavenski je institut poduzeo korake da se rukopis objavi u cijelosti. Naime, 1889. godine iz Carigrada je donesen u Budimpeštu, potom poslan u Beč na fotolitografsko snimanje i proučavanje, jer je bosansko-hercegovačka vlada trima učenjacima povjerala zadatak da *Misal*, kao vrijedan srednjovjekovni spomenik bosanskoga velikaša, svestrano osvijetle. Oni su 1891. objavili krasnu monografiju, ukrašenu reprodukcijama jednoga dijela iluminacije (*Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis. Recensuerunt V. Jagić, L. Thallóczy, F. Wickhoff, Vindobonae 1891*). Nakon toga *Misalu* se izgubio trag. Kad mu se pak ušlo u trag, Staroslavenski je institut pribavio snimke, a Marija Pantelić je istražila sadržaj iluminacije: 96 minijatura, koje oslikavaju starozavjetne i novozavjetne biblijske scene, likove pojedinih svetaca i kalendar, te minijature s Hrvojevim portretom na kraju i njegovim grbom »hercega grada Splita«, kojima *Misal* završava. Raščlanila je inicijale, kojih ima više od 380 i o tome objavila studiju, koja je poslužila kao osnova uz kritičko izdanje teksta *Misala* objavljeno 1973. godine zajedno s faksimilom (u svemu vjernim originalu). To je izdanje u stručnoj javnosti ocijenjeno kao kapitalno djelo. U domaćoj kulturnoj javnosti doživljeno je kao ponos, a u stranoj kao *un avvenimento de primo ordine per la cultura croata*, kao prvorazredan događaj u hrvatskoj kulturi. Za izdanje je priredila transliteraciju glagoljskoga teksta u latinicu, do u tanične je istražila sadržaj i raščlanila raskošnu iluminaciju, po kojoj je *Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića* nadaleko poznat: sav blješti od zlata. Tim je izdanjem znanstvena javnost prvi put dobila potpuni tekst osnovne glagoljske liturgijske knjige – misala s varijantama iz još

triju rukopisnih glagoljskih misala. Zato je izdanje struka nagradila s dvadesetak recenzija, objavljenih diljem Europe, a država godišnjom Nagradom za znanost – kao osobiti doprinos znanosti – (nagradila je autore zajedno s Marijom Pantelić).

Nakon objavljivanja misala Staroslavenski je institut objavio drugu temeljnu hrvatsku glagoljsku liturgijsku knjigu – brevijar u obliku fototipskoga izdanja s opširnim uvodom i analitičkom bibliografijom sadržaja. Od tridesetak rukopisnih brevijara Institut se odlučio za izdanje plenarnoga *Drugoga novljanskoga brevijara* iz 1495. godine, poznata po potresnom opisu Krbavske bitke 1493. godine, koji je ispisao glavni pisar pop Martinac i tako dao neposredno povijesno svjedočanstvo o tom tragičnom događaju. Zahvaljući susretljivosti vlasnika, Riječke nadbiskupije, Marija Pantelić dobila je na proučavanje original u Zagreb u svoj samostan. Pokazala je da je u pisanju toga monumentalnoga rukopisa od 500 pergamentnih folija velikoga formata (teška više od deset kilograma) sudjelovalo pet pisara, koji su se izmjenjivali i nastavljali pisanje, pa i na istom stupcu, ali da je najveći dio ispisala ruka popa Martinca. Kakav je odjek imalo izdanje *Drugoga novljanskoga brevijara*, može pokazati jedan primjer: kad je prof. Moshé Altbauer, stručnjak za stare slavenske prijevode Psaltira, dobro upućen u literaturu, dobio na dar primjerak izdanja i vidio ga svojim očima, ostao je zadivljen: da u jednom glagoljskom rukopisu ima toliko biblijskoga štiva: potpun Psaltir, nekoliko cjelovitih biblijskih starozavjetnih knjiga i mnoga biblijska čitanja. Smjesta je dao da se primjerak izdanja *Drugoga novljanskoga brevijara* postavi na stalnu izložbu slavenskih prijevoda Biblije u Jeruzalemu!

M. Pantelić u literaturu je uvela rukopisni glagoljski brevijar iz 1460., do tada nepoznat, i nazvala ga *Mavrov brevijar* po popu Mavru iz Vrbnika na otoku Krku, za kojega je brevijar napisan. To je potpuni brevijar maloga formata (ff. 417, vel. 16 x 11, 7 cm), napisan na pergameni, dobro ušćuvan. Ukrašen je lijepim većim i manjim inicijalima u crvenoj i zelenoj boji. Napisao ga je žakan Blaž 1460. godine, a dovršio pop Jure iz Baške god. 1471. (kalendarski dio). Brevijar je bio u privatnom posjedu obitelji Umberta Pezzolija u Rimu i ondje ga je proučavala M. Pantelić.

U *Mavrovu brevijaru* otkrila je treću varijantu vlastite službe u čast Svete braće – Ćirila i Metoda i rijetku službu sv. Iliji dodanu na kraju Sanktorala. Prve dvije varijante službe u čast Svete braće nalaze se u *Ljubljanskom bre-*

vijaru 161 iz 1396. godine i u *Drugomu novljanskomu brevijaru* iz 1495. godine (mlađa varijanta). Nakon provedene povijesnoliturgijske analize svih triju glagoljskih službi otkrila je da služba u čast Svete braće u *Mavrovu brevijaru* njihovo rođenje smješta u Solin u Dalmaciji (umjesto Solun): *V Dalmaciji v Solinê gradê rojstvo svetago Kurila i brata jeho Metudija ot roda Dêoklicijana cêsara i svetago Gaja papi*, a za njihov rad kaže da: *vse knjigi hrvatske tmačše*. U čitanjima je otkrila ubačen veći dio *Pohvale Ćirilu*, dotad poznate u hrvatskim glagoljskim rukopisima samo u tragovima. Pokazala je da se Mavrov tekst *Pohvale* ne podudara ni s bugarskim ni sa srpskim, nego s ruskim (Savvaitovim).

U pisaru *Mavrova brevijara*, koji se u kolofonu potpisao i zabilježio kad je i za koga brevijar napisao, M. Pantelić je identificirala kasnijega znamenitoga senjskoga kanonika i prvoga hrvatskoga tiskara glagoljskih knjiga Blaža Baromića: *V ime Božje amen. lêt Gospodnjih 1460. mēseca pervara prvi dan. kada se poče ov ferijal pisati i poče ga Blaž žakan. dominu Mavru za njega pinezi ...*

Uočila je da je Baromić u rukopisnom brevijaru razvio bogat sustav oblikovanja ligatura od dva i tri slova, od kojih su neke slabo ili nikako bile potvrđene u starijim rukopisima. Raznolikost i »bogata invencija« u oblikovanju novih glagoljskih ligatura pokazala je da je Baromić bio vješt i darovit pisar. U tiskarstvu je uveo tehniku slaganja ligatura, koja se sastoji od uporabe polovičnih slovni znakova u kombinaciji s punim slovima. Baromićeva je tehnika ocijenjena izvornim slagarskim izumom kojemu nema paralele u povijesti tiskarstva (Frane Paro). Svoju je tehniku slaganja ligatura primijenio u *Brevijaru* iz 1493. godine, tiskanom u Veneciji u tiskari glasovitoga Andrije Torresanija i još više u svojim djelima tiskanima u Senju 1494. i 1496. (*Misal, Spovid općena*). Upravo po tehnici ligatura u Baromićevim tiskanim djelima M. Pantelić je prepoznala Baromićevu ruku u *Mavrovu brevijaru*, gdje ta tehnika ima svoje zametke.

Istraživanja M. Pantelić uvelike su pridonijela da *Mavrov brevijar* iz privatnih ruku obitelji Umberta Pezzolija u Rimu prijeđe u vlasništvo Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu 1981. godine.

Za svoja paleoslavistička istraživanja M. Pantelić nagrađena je znanstvenom Nagradom za životno djelo Republike Hrvatske, a Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu podijelio joj je 1988. godine počasni doktorat (honoris ca-

usa) svete teologije. Staroslavenski institut posvetio joj je dvobroj *Slova* (39-40),² časopisa u kojemu je i sama objavila mnoge radove i u uredništvu kojega je surađivala pune 33 godine. Odjel za hrvatski glagolizam Instituta za ekumensku teologiju i dijalog »Juraj Križanić« na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu priprema izdanje cjelokupnoga njezina opusa.

Koliko je Mariju s. Agneziju resila temeljitost u istraživanjima toliko ju je resila plemenitost u životu: svim svojim bićem duhovne osobe bila je uključena u svjetovnu stvarnost. U Staroslavenski je institut redovito dolazila više od četrdeset godina. Sa suradnicima je dijelila dobro i zlo, zanimala se za njihove obitelji, djecu poučavala u risanju, vezenju, čak i u šivanju odjeće za lutke. Djeca su joj se obraćala s: teta Agnezija. Pomagala je onima kojima je bilo potrebno, onima koji su se našli u nevolji, pogotovo onima koji su dospjeli u bolnicu. Uvijek je uspjela pronaći svoju sestru milosrdnicu u bolnici u kojoj se našao netko iz Staroslavenskoga instituta. Nakon velikih katoličkih blagdana gostila je institutske kolege samostanskim delicijama. U živom su sjećanju uskrсни ponedjeljci: na punom stolu u knjižnici uvijek je bio posvećeni uskrсни kruh i pisanice ukrašene njezinom rukom, posebno pisanice od guščjih jaja, koja su prava mala umjetnička djela (neka se i danas čuvaju). Kad se vraćala iz svoje Podravine, koju je neizmjerljivo voljela, iz svojega je rodnoga Ferdinandovca donosila obilje vrhunskih podravskih kulinarskih specijaliteta.

Osobito je bila obdarena darom slikanja, risanja i lijepoga kaligrafskoga pisanja. Darivala je prijatelje keramičkim predmetima (najčešće tanjuri-ma), koje je oslikavala glagoljskim motivima. Kaligrafski je ispisala mnoge čestitke i posvete kojima je Staroslavenski institut iskazivao pažnju prema svojim prijateljima. Trajno je ostala u vezi sa Staroslavenskim institutom i nakon što je otišla u mirovinu. Obilježavali smo njezine imendane i rođendane, za koje se sa svojim sestricama u samostanu brižljivo pripremala: znala je što tko voli i svakomu je nastojala ugoditi.

Svojim ljudskim postupcima oplemenila je odnose među suradnicima. Jednostavno: bila je dobar duh Staroslavenskoga Instituta. I zato od srca hvala Mariji sestri Agneziji Pantelić.

ANICA NAZOR

² U tom je dvobroju Ivan Golub temeljito prikazao i ocijenio radove Marije sestre Agnezije Pantelić (*Slovo* 39-40, 9-22).